

Städer och landsbygd under medeltiden

Av Ingolf Berg
2021-01-16

Redan under den grekiska antiken fanns självständiga stadsstäder, bland dem Sparta, Troja och Aten. Romarriket hölls samman genom ett omfattande vägnät med många hamn- och handelsstäder. Jorden brukades av slavar. Efter romarrikets fall kom jordägande och gods att ligga till grund för makt och inflytande, även i Sverige. Kristendomen, liksom islams (snabba) utbredning från 600-talet, fungerade tillsammans med handel som en förenande länk och kunskapsförmedlare mellan olika länder/regioner och städer. Katolska kyrkans roll växte och blev allt mer inflytelserik. Det var stora skillnader mellan utvecklingen och livet i städerna och i de rurala områdena i olika delar av världen, där Asien (främst Kina och Indien) och Medelhavsområdet var föregångare. Tidig medeltid avslutades i Norden med vikingatiden.

Den tidig medeltiden (500–1000) präglades av stark decentralisering och låg tillväxt i Västeuropa. Marknadsplatser uppkom först i närheten av vattenleder¹ med strategiskt belägna kloster och borgar/befästa hus. Birka (med intilliggande Adelsö kungsgård) och Sigtuna är exempel på tidiga svenska stadsbildningar. Mynt börja tillverkas i Sigtuna på 900-talet. Någon centralmakt i egentlig mening fanns inte.

Högmedeltiden (1000 – 1350) kännetecknades av ekonomisk tillväxt med gynnsamt klimat och befolkningsökning samt stabilisering och centralisering av den politiska makten. Jordbruket genererade ett överskott som kunde finansiera en världslig elit och kyrkan. Dessa behövde fasta byggnader för sin verksamhet som var skyddade mot hot, instabilitet och överfall (citadell och murar). Stadsetableringar började i Sverige först vid mitten av 1100-talet. Dessa var nära knutna till det intilliggande agrara närområdet. Handeln och livet i städerna gynnades av de förändringar och den tillväxt som skedde inom jordbruket. Hantverk bedrevs i städerna och handlades tillsammans med långväga varor i utbyte mot jordbruksprodukter.

Kungamakten förfogade över kronojord med husarbyar som inte fick avyttras och patrimonium som tillhörde kungen och hans ätt. Välbesuttna jordägare hade sina gårdskomplex splittrade över stora områden med en huvudgård - det fanns ensamgårdar och byar som omgavs av allmänningar². Dessa brukades initialt av frigivna trälar som blev torpare och senare landbor.

---

¹ Vinter- och vattenvägar med slädar eller båt underlättade transporter. Sommarvägarna var usla och kärror med dragare eller klövjehästar långsamma. Sommarvägar förlades företrädesvis i höglänt terräng där det inte var sankt.

² Allmänningarna indelades i by-, socken-, härads- och länsallmänningar. Dessa har uppkommit gränstrakter och används för gemensamma ändamål. Ursprung till allemansrätten. Se min artikel <https://vrankunge.se/onewebmedia/AllmanKalv.pdf>. Även publicerad i Kalvsviks hembygdsbok år 2011, nr 43, s 49–70. <https://filer.hembygd.se/kalvsviks-hembygdsforening/uploads/files/2020/04/03/%C3%85rsskrift%2043%20,%20202011.pdf>

Borgar, kungsgårdar och städer var stödjepunkter för kungens förvaltning. Någon huvudstad fanns inte utan kungen med följe flyttade mellan dessa, s.k. gästning. I städerna var det viktigt att ha vakthållning och en permanent väpnad styrka - dels för att hålla ordning, dels som för-svar mot yttre fiender. Ledungsskyldighet fanns för allmogen, som skulle tillhandahålla skepp, manskap och proviant för främst sjökrigföring. (1)

Härader/hundraden, som omgav en tingsplats, får fastare gränser och socknar bildar en kyrklig indelning av landsbygden. Byarnas odlingsmark läggs ut i sol- eller enskiften med ökad samordning vid åkerbruket. Treskifte med träda införs. Åldermannen ledde bystämman och prästen med utsedda sexmän sockenstämman. De beslutar om gemensamma angelägenheter. Det fanns självägande bönder (skattebönder) och bönder som arrenderade sin jord (beroende på ägare var det frälse-, biskops-, domkyrko-, prebende-³ och kronobönder)⁴. Kyrkan driver in sitt tionde och fogdar uppbär skatt till kungen när gästning, öd och ledung upphörde på 1200-talet. I städerna betalade borgarna skatt till både kronan och staden. Skatter och avrad på jordavkastningen samt därtill tionde ledde till flera bondeuppror under medeltiden.

Städerna fick efter hand en mer självständig roll då banden till den agrara ekonomin och det rurala samhället lösgjordes. Agrartekniska innovationer som t.ex. järnskodda spadar och åder, hjulplogar, vatten- och vindkvarnar ⁵effektiviserade jordbruket. I skogsbygder bröts ny mark genom svedjebruk. Produktionen ökade och fler människor flyttade till städerna.

Stadens gränser mot den omgivande landsbygden markerades. En institutionalisering sker i städerna med borgmästare, råd, domstol, gillen och skrån som reglerade hantverkarnas verksamhet. De ansvarade för att lagar och regler efterföljdes och att korrekta mått, vikter och mynt användes. Till staden måste bönderna ta sig för att köpa och sälja. Nästan all handel var förbjuden på landet. Med stadsprivilegierna följer rätten att ta ut tullar på böndernas varor.

Då rikedomar samlades i städerna var dessa utsatta för överfall och plundring i orostider. Sten och tegel⁶ används som byggnadsmaterial i de stora ofta muromgärdade hamnstäderna. Städer i inlandet var vanligtvis mindre med företrädesvis trä- och korsvirkeshus. Stenkyrkor, kloster och fristående borgar på landsbygden användes som fristad och i försvarshänseende.

De olika landskapslagarna upptecknades skriftligt. Kanoniska rätten utövades jämte de världsliga lagarna. Särskilda stadslag uppstod, ofta samordnade med Hansan i Lübeck. På 1350-talet skrevs Magnus Erikssons stadslag som skulle gälla i alla svenska städer och en annan lag som skulle gälla på landsbygden. Tidigare hade som nämnts varje landskap haft sin egen lagstiftning.

För städerna får nya innovationer –bland annat förbättrad industriteknik, magnetkompassen för sjöfart, tryckerikonsten (som vidareutvecklades av Gutenberg på 1490-talet), pappers-tillverkning, krut med mera som kom till Europa från Kina stor betydelse. Det skedde ett intellektuellt och kulturellt uppvaknande då universitet bildades och empirisk forskning

---

³ Avraden tillföll klosterorden, universitet och lärosäten.

⁴ <https://vrankunge.se/onewebmedia/Saterier-1600.pdf>, (egen forskning), resp. <https://filer.hembygd.se/kalvsviks-hembygdsforening/uploads/files/2020/04/02/%C3%85rsskrift%2038.%202006.pdf> (sid 7-32)

⁵ <https://vrankunge.se/onewebmedia/Asnen2020.pdf>, sid 47-52 (egen forskning)

⁶ Användningen av tegel som byggnadsmaterial infördes i Sverige av munkar, tidigt vid kyrkobyggen i bland annat Sigtuna.

började utvecklas på 1200-talet i Västeuropas större städer (senare i Sverige). Rådhus-apoteket i Tallin (dåvarande Reval) etablerades i början av 1400-talet, vilket kan jämföras med att allmänheten i Stockholm fick tillgång till apotek först under 1575.

I Väst- och Nordeuropa var tyska Hansan⁷ en sammanhållande handelsorganisation med många anslutna och rika hamnstäder, bland dem Visby, Bremen, Brygge, Hamburg, Bergen med flera. Nya hamnstäder blev på 1200-talet Stockholm, Söderköping, Norrköping och Kalmar som hade anpassade hamnar för koggar med stora laster. Hansan var en betydande maktfaktor med stora tillgångar.

Statsstäder, regionala stater/länder⁸ I Italien utvecklades stadsstäder eller regionala stater med egen lagstiftning, utrikespolitik och handel där förmögna familjer (signorie) eller prinsar (signoria) styrde. (2) I det Tysk-romerska riket styrdes städer av biskopar, furstar eller de mest förmögna köpmännen. Feodaltherrar och härskare hade städer/regioner som säte för sin maktutövning under hög- och senmedeltiden, där medel för försvar och krig/erövringar hämtades. Kungarna förlänade jord till länsgherrar/riddare som i sin tur hade vasaller och undervasaller i utbyte mot rusttjänst och att dessa svor lojalitet mot kronan. De bönder som odlade deras mark betalade arrende/avråd till vasallerna och fick beskydd.

Senmedeltiden (1350–1520) Under början av 1300-talet inträffade omfattande regnperioder som utarmade jordarna, säden ruttnade och missväxt följde med svält. Åren 1347 och 1348 inträffade en omfattande befolkningsnedgång pga. pest (svarta döden/digerdöden) då mellan 30 procent och upp till hälften av befolkningen dog (varierade mellan olika platser).

Koncentrationen av människor i städer utan avancerade former av avlopp och avfallshantering gjorde att dödligheten där var betydligt högre än på landsbygden. Epidemier spreds snabbt längs de tätbefolkade gränderna. Eldsvådor kunde ödelägga hela stadsdelar med trä- och korsvirkeshus på bara några timmar. Då fler dog än som föddes i städerna behövdes nya invånare från landsbygden. Kungamakten lockade handelsmän och hantverkare till städerna genom att erbjuda dem privilegier. Många tyskar invandrade därför till de svenska städerna. De gavs ett stort inflytande och styrde i praktiken många svenska Hansastäder. De hade egna kyrkor, rådmän och gillen.

Dåliga jordar överges och bättre odlas av färre. Jordbruksarealen minskade och bönderna kräver mer i ersättning för sina produkter. Jordägarna tvingades sänka arrendena och skatterna sänktes. Samtidigt infördes lagstiftning och fler bestämmelser för att hålla kvar landborna vid gårdarna (bland annat Kristoffers landslag). Den minskade jordrörelsen och dess fördelning mellan kyrkan, frälset och kungamakten ledde till en kamp där lågfrälset, särskilt i Varend, Småland, inte längre hade råd att upprätthålla frälsestatusen. Tre av fyra frälsegårdar upphörde där. (1)

Den minskade befolkningen på landsbygden ledde i Västeuropa (och Sverige) till ökade boskapskötsel, som inte är så arbetsintensiv, medan livegenskap införs i Östeuropa för att

---

⁷ Tyskt handelskompani från 1200-talet, även militärmakt på 1400-talet.

⁸ Jfr Småland, som under medeltiden bestod av "små länder" styrda av lokala hövdingar. Ref. prof. L O Larsson, LU. Begreppet länder lever fortfarande kvar i Tyskland. Berlin och Hamburg är idag egna "länder" i det förbund som utgör republiken.

bruka jordarna. Grödorna specialiserades i flera regioner och handelsutbytet ökade.⁹ I Kina, med stora floder och utbyggda kanalsystem för transporter, fanns en specialisering med regioner/städer för industriell textil- och porslinsstillverkning m.m. och andra områden för olika slags jordbruksprodukter.¹⁰

Stora skogsavverkningar skedde i Sverige¹¹ på landsbygden för skeppsbyggnad (främst ek), till träkol för järnframställning, tjära och pottaska samt genom svedjebbruk. Återplanteringar skedde inte med avskogning som följd. Befolkningen i Smålands skogsbygder och Bergslagen expanderade med järnframställningen, baserad på sjö- och myrmalm¹² respektive gruvdrift. Exporten av järn och tjära, torkad fisk med mera var betydande från Hansastäderna (senare kallade stapelstäder). **(1)**

Kyrkans jordinnehav ökade framför allt under senmedeltiden genom donationer för bl.a. själamässor och andra böner. Skattebönderna ägde mer än 60 procent, kronan ca 3–4 samt kyrkan och frälset vardera drygt 17 procent av gårdarna (inkl. Finland) vid Gustav Vasas tillträde. **(1)** Kyrkan hade ökat sitt jordinnehav på skatteböndernas och frälsets bekostnad.

Städerna blev administrativt centrum för staten och kyrkan, ett utbildningscentrum, men framförallt en plats för utbyte av varor. Handel och handelsströmmar har genom tiderna haft mycket stor betydelse för städernas ekonomiska och kulturella utveckling. Stockholm, som var störst men ändå en småstad jfr med Lübeck, London och Paris, hade 6 000 invånare under senmedeltiden. **(1)** Även om nya städer tillkom och växte under medeltiden bodde endast några få procent av befolkningen där under hela tidsepoken. De flesta levde med självhushåll på landsbygden och sysslade med jordbruk. De betalade i kraft av sin numerära mest skatt, med undantag från frälsemän och kyrkans prelater, något som tidvis ledde till bondeuppror.

Källor: **(1)** Thomas Lindkvist och Maria Sjöberg, *Det svenska samhället, Klerkernas och adelns tid 800–1720*, Studentlitteratur 2016 sid. 111–147 och 179 – 185.

Edit by Peter Linehamn, Janet L Nelson and Marius Costambeys, *The Medieval Worlds*, second edition published 2018 by Routledge, New York,

(2) page 530 – 536, *Beyond the Comune, The Italian City State and the problems to define by Mario Ascheri*,

(3) page 146 – 159 *What the Crusades meant to Europe by Christopher Tyeman*.

---

⁹ Föreläsning av Kurt Villards Jensen på Historiska Museet 2016.

¹⁰ Föreläsningssanteckningar delkurs 2 i historisk grundkurs om industrialismen.

¹¹ Även i Kina, på Island och tidigare under romartiden i Italien.

¹² Även i Blekinge. Se min artikel om Livet kring Åsnen – råvaror till järnbruken, sid 32–35.
<https://vrankunge.se/onewebmedia/Asnen2020.pdf>